

НИЙГМИЙН ИННОВАЦИ

МОНГОЛЫН ОЮУТНЫ САГСАН БӨМБӨГИЙН ЛИГИЙН ТАМИРЧДЫН ТЭМЦЭЭНИЙ ӨМНӨХ СЭТГЭЛ ЗҮЙН БАЙДЛЫГ ГҮЙЦЭТГЭЛИЙН ХАМААРЛЫН СУДАЛГАА

Г. Батням
Магистрант

Нийгэм, хүмүүнлэгийн сургууль
Шинжлэх ухаан, технологийн их сургууль
☎ 0009-0006-2652-455X
DOI: 10.66753/
batnyamgalbaatar@gmail.com

Л. Амартүвшин
Доктор (Ph. D.), дэд профессор

Нийгэм, хүмүүнлэгийн сургууль
Шинжлэх ухаан, технологийн их сургууль
☎ 0009-0004-5285-6510
DOI: 10.66753/
amartuvshin@hotmail.com

Г. Булгамаа
Докторант

Нийгэм, хүмүүнлэгийн сургууль
Шинжлэх ухаан, технологийн их сургууль
☎ 0009-0003-0760-5862
DOI: 10.66753/
bulgamaa@must.edu.mn

Хураангуй: Монгол Улс биологийн төрөл зүйлийн хувьд нэн баялаг орон бөгөөд 128 зүйл хөхтөн, 476 зүйл шувуу, 75 зүйл загас, 22 зүйл хоёр нутагтан, 6,000 гаруй зүйл шавьжтай нь дэлхийд ховор бүрэн бүтэн экосистем бүхий улсын нэг юм. Энэхүү байгалийн өвөрмөц баялаг нь ан агнуурын аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүн хөгжүүлэх үндэс суурь болж байна. Судалгааны дүнгээс харахад ан агнуурын аялал жуулчлал нь зөв менежмент, хяналтын дор хэрэгжүүлбэл байгаль хамгаалалд хувь нэмэр оруулах, ан амьтдын тоо толгойг тэнцвэржүүлэх, орон нутгийн

иргэдийн орлогыг нэмэгдүүлэх зэрэг олон талын ашиг тустай болох нь тогтоогдлоо. Гэвч Монгол Улсад уг салбарын эрх зүйн орчин хоцрогдсон, ангийн нөөцийн үнэлгээний систем бүрдээгүй, орон нутгийн оролцоо сул зэрэг шалтгаанаар өнөөг хүртэл хангалттай хөгжөөгүй байна. Сүүлийн жилүүдэд гадаадын тусгай сонирхлын анчдын дунд Монголыг “байгалийн ан агнуурын диваажин” хэмээн нэрлэх хандлага нэмэгдэж, 1993–2007 онд alone 900 гаруй гадаад анчин ирж, улсын төсөвт ~25 сая ам.доллар оруулсан нь энэ салбар эдийн засгийн хувьд чухал боломжтойг харуулсан байдаг. Түүнчлэн 2023 онд Аялал жуулчлалын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгаар аргаль, янгир, идлэг шонхор зэрэг ховор амьтдыг агнах зөвшөөрлийг дуудлагаар олгодог зохицуулалт нэвтрүүлснээр орлогын ил тод байдал, шинжлэх ухаанд үндэслэсэн тогтвортой менежментийн нөхцөл бүрджээ. Энэхүү өгүүлэлд Монгол Улсад ан агнуурын аялал жуулчлалыг тогтвортой хөгжүүлэх боломж, тулгарч буй бэрхшээлийг судалж, цаашид хөгжлийн чиглэл, бодлогын санал зөвлөмжийг дэвшүүлсэн болно.

***Түлхүүр үг:** Ан агнуурын аялал жуулчлал, тогтвортой хөгжил, биологийн нөөц, орон нутгийн оролцоо, эрх зүйн орчин*

УДИРТГАЛ

Монгол орны өргөн уудам нутаг дэвсгэр, байгалийн онгон тогтоц, ан амьтдын олон төрөл зүйл нь тусгай сонирхлын аялал жуулчлалын нэгэн төрөл болох ан агнуурын аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх таатай үндэслэл болдог. Тухайлбал, дэлхийд ховордсон аргаль (*Ovis ammon*), янгир (*Capra sibirica*), цоохор ирвэс (*Panthera uncia*) зэрэг ховор амьтад Монголын тал хээрийн экосистемд байршдаг нь уг бүс нутгийг ан агнуурын аяллын өвөрмөц нөөц бүхий бүс болгодог. Монгол Улсын биологийн олон янз байдал нь зөвхөн байгаль хамгааллын ач холбогдолтой төдийгүй тус улсад ан агнуурын чиглэлээр шинэ аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүн хөгжүүлэх нөөц боломж байгааг илтгэнэ.

Зөв зохион байгуулалт, хяналттай хэрэгжүүлбэл ан агнуурын аялал жуулчлал нь байгаль орчныг хамгаалах болон орон нутгийн хөгжилд бодитой хувь нэмэр оруулах салбар юм. Гэсэн хэдий ч Монгол Улсад өнөө хүртэл энэ төрлийн аялал жуулчлал хангалттай хөгжөөгүй байна. Үүний гол шалтгаан нь тус салбарын эрх зүйн орчин хуучирсан, ан амьтдын нөөцийн үнэлгээний тогтолцоо бүрдээгүй, орон нутгийн оролцоо сул байгаа явдал гэж үздэг. Гадаадын анчид Монголыг “байгалийн ан агнуурын диваажин” хэмээн сонирхох нь сүүлийн жилүүдэд нэмэгдэж, 1993–2007 оны хооронд нийт 900 гаруй гадаад анчин аялж, улсын төсөвт ойролцоогоор 25 сая ам.долларын орлого оруулсан байна. Энэ нь ан агнуурын аялал жуулчлал зохих хөгжилд хүрвэл эдийн засгийн хувьд үр өгөөжтэй болохыг бататгасан үзүүлэлт юм. Салбарын хөгжилд сөргөөр нөлөөлж буй зарим хүчин зүйлс сүүлийн үед сайжирч эхэлсэн бөгөөд 2023 онд шинэчлэн батлагдсан Аялал жуулчлалын тухай хуульд ан агнуурыг тусгай сонирхлын болон байгальд ээлтэй аялал жуулчлалын хүрээнд зөвшөөрөх зохицуулалтуудыг тусгаж, ховор амьтдыг агнах зөвшөөрлийг дуудлага худалдаагаар олгох механизмыг хуульчилсан нь уг салбарт орлогын ил тод байдал, шинэлэг менежментийн үндэс суурийг

тавьсан гэж үзэж болно. Ийнхүү Монгол Улсад аялал жуулчлалын шинэ чиг хандлага болгон ан агнуурын аяллыг хөгжүүлэх шаардлага, боломжийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр судлах нь цаг үеийн хувьд нэн чухал асуудал болоод байна.

Энэ судалгааны үндсэн зорилго нь Монгол Улсад ан агнуурын аялал жуулчлалыг тогтвортой хөгжүүлэх боломж болон тулгамдаж буй хязгаарлалыг тодорхойлж, хөгжлийн бодлогын санал, зөвлөмж боловсруулахад оршино. Дээрх зорилгоор Монголын ан агнуурын аялал жуулчлалын эрх зүйн орчин, биологийн нөөц, зах зээлийн эрэлт зэрэг хүчин зүйлсийн нарийвчилсан шинжилгээ хийж, гадаад орнуудын туршлага, оролцогч талуудын үнэлэмжид үндэслэн уг салбарын хөгжлийн давуу болон сул тал, боломж ба аюулыг системтэйгээр үнэлсэн болно.

СУДЛАГДСАН БАЙДАЛ

Ан агнуурын аялал жуулчлал нь дэлхийн олон улс оронд байгальд суурилсан тусгай сонирхлын аялал жуулчлалын чухал төрөл болон хөгжиж, зэрлэг ан амьтны хамгаалал, орон нутгийн тогтвортой хөгжил, эдийн засгийн үр өгөөжийг хослуулсан загвар хэлбэрт шилжиж байна. Сүүлийн хоёр арван жилийн хугацаанд олон улсын байгууллагууд ан агнуурын аялал жуулчлалын менежментийн үр нөлөө, зохистой бодлогын чиг хандлагын талаар нарийвчилсан судалгааг гаргаж, онолын үндэс суурийг тогтоожээ.

Booth & Chardonnet (2015) болон IUCN (2016) зэрэг судлаачид трофей ан агнуур нь зөв менежменттэй нөхцөлд биологийн төрөл зүйл хамгаалах, орон нутгийн иргэдэд эдийн засгийн үр ашиг бий болгох, хууль бус агнууртай тэмцэхэд дэмжлэг үзүүлдэг болохыг нотолсон. Тэдний судалгаанд Африк тивийн Намиби, Зимбабве, Ботсван зэрэг орнуудад хэрэгжүүлж буй "хамтын агнуурын бүс нутгийн менежмент" (community-based management) нь ан агнуурын төлбөрөөс олсон орлогыг орон нутгийн санд төвлөрүүлж, хамгаалал болон дэд бүтцэд чиглүүлдэг шилдэг туршлага хэмээн тэмдэглэгдсэн байдаг.

Lindsey et al. (2007) Африк тивийн 23 улс дахь трофей агнуурын эдийн засгийн нөлөө болон хамгаалалд үзүүлэх үр дүнг тоон байдлаар шинжилж, зөвшөөрлийн квот, лицензийн систем, орлогын дахин хуваарилалтын механизмыг оновчтой болговол ан агнуурын аялал жуулчлал нь тогтвортой хамгаалалтын механизм болж чадна гэж дүгнэсэн.

Монгол Улсын хувьд тус салбарын тухай бие даасан суурь судалгаа харьцангуй цөөн боловч, Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яамнаас жил бүрийн статистик тайланд гадаадын анчны тоо, агнуурын квот, зөвшөөрлийн тоо, ан амьтдын тоо толгойн хандлагын талаар мэдээлэл агуулсан байдаг. Мөн агнуурын бүс нутгуудад хийгдсэн амьтны нөөцийн үнэлгээний тайлангууд

(БОАЖЯ, 2020) нь тухайн нутагт тогтоох боломжтой квот, хамгааллын шаардлагын үндэслэл болдог ч аялал жуулчлалын өнцгөөс системтэй судалгаа хомс байна.

Монголд хийсэн судалгаанаас дурдвал, Батжаргал Ж. (2022) магистрын дипломын ажлаараа Монгол Улсад ан агнуурын аялал жуулчлал хөгжүүлэх боломжийг PESTLE шинжилгээ болон экспертүүдийн судалгаанд тулгуурлан дүгнэсэн. Энэхүү судалгаанд Монголын ан амьтдын биологийн нөөц, хуулийн орчин, оролцогч талуудын үнэлэмж зэрэг хүчин зүйлсийг нарийвчлан авч үзсэн бөгөөд энэ нь судалгааны өнөөгийн өгүүллийн үндэс суурь болж байна.

Намиб, Пакистан, Казахстан зэрэг улс орнуудын туршлагаас харахад ан агнуурын аялал жуулчлал нь зөвхөн эдийн засгийн салбар биш, харин байгаль хамгаалал болон олон нийтийн хөгжилд чиглэсэн бодлогын нэг хэрэгсэл болох чиглэлд өрнөж буйг харуулж байна. Ялангуяа “ан агнуурыг хамгаалалд шилжүүлэх” хариуцлагатай загвар (conservation hunting model) уламжлалт аялал жуулчлалын хүрээнд амжилттай хэрэгжиж буй жишээ бий. Олон улсын судалгаагаар ан агнуурын аялал жуулчлал нь зөв бодлого, менежментийн дор өндөр үр ашигтай хөгжих боломжтойг харуулж байгаа боловч Монгол Улсад энэ чиглэлийн нарийвчилсан бодлого, интеграцчилсан судалгаа ховор байна. Иймд энэхүү өгүүлэл нь Монголын нөхцөлд суурилсан, экспертүүдийн үнэлгээнд тулгуурласан бодлогын судалгаагаар уг салбарын хөгжлийн тулгамдсан асуудал, цаашдын боломжийг онол, практикийн үндэслэлтэйгээр тодорхойлсон гэдгээрээ судалгааны онцлог, шинэлэг ач холбогдолтой юм.

Дэлхийн хэмжээнд ан агнуурын аялал жуулчлалын байгаль хамгаалалд үзүүлэх нөлөө, эдийн засгийн үр ашиг, орон нутгийн хөгжилд оруулах хувь нэмрийг нотолсон тоон болон чанарын судалгаа арвин байдаг. Африк тив, Төв Ази, Латин Америкийн зарим улсад энэ төрлийн аяллыг хөгжүүлэх менежментийн загвар, оролцогч талуудын түншлэл, орлогын дахин хуваарилалтын механизмыг нарийвчлан судалсан (Booth & Chardonnet, 2015; Lindsey et al., 2007). Мөн IUCN зэрэг олон улсын байгууллагаас тогтвортой агнуурын зарчмууд, трофей ангийн зохистой менежмент, хууль эрх зүйн орчны суурь зарчмуудыг тогтоосон байдаг.

Гэвч эдгээр судалгаанууд нь ихэвчлэн хөгжиж буй улс орнуудын агнуурын зах зээлийн төлөв, хамгаалалтын үр дүн, эдийн засгийн тооцоололд төвлөрсөн бөгөөд Монгол Улсын нөхцөл байдалд хандсан, нарийвчилсан дотоод судалгаа хомс байна.

Монголд ан агнуурын нөөцийн үнэлгээ, амьтны тархац, квот тогтоох судалгаа хийгдэж байсан ч (БОАЖЯ, 2020), энэ нь аялал жуулчлалын бизнес,

оролцогч талуудын үнэлэмж, орон нутгийн оролцооны менежментийн өнцгөөс бүрэн цогц судлагдаагүй байна. Мөн дотоодын судалгаанууд (Батжаргал, 2022) хязгаарлагдмал хүрээнд хийгдэж, зах зээлийн эрэлт, маркетинг, орон нутгийн иргэдийн үр ашиг хүртэх боломж, институцийн чадавх зэрэг хөгжлийн цогц хүчин зүйлсийг гүнзгий үнэлж судлаагүй байна.

Ийнхүү олон улсын жишээнүүд өргөн хүрээтэй байгаа ч, Монголын хувьд:

а. Тусгай сонирхлын ан агнуурын аялал жуулчлалыг **эдийн засаг–экологи–нийгмийн гурвалсан ашиг** талаас системтэй шинжилсэн судалгаа үгүйлэгдэж байна;

б. **Экспертүүдийн үнэлгээ, оролцогч талуудын байр суурь, үнэлэмжид** тулгуурласан бодлогын судалгаа ховор;

с. Зах зээлийн эрэлт, маркетинг, институцийн менежментийн боломжийг хамарсан **интеграцчилсан үнэлгээ** дутагдалтай байна.

Иймд энэхүү өгүүлэл нь уг судалгааны орон зайг нөхөх зорилготой бөгөөд ан агнуурын аялал жуулчлалын хөгжлийн боломжийг Монгол орны нөхцөлд **экспертүүдийн дүн шинжилгээ, нөөцийн үнэлгээ, бодлогын үнэлэлт** зэргээр олон талаас үнэлж, хөгжлийн стратеги боловсруулахад хувь нэмэр оруулахыг зорьж байна.

СУДАЛГААНЫ АРГА ЗҮЙ

Судалгааны ажлын арга зүйд тоон болон чанарын судалгааны аргуудыг хослуулан ашигласан болно. Тухайлбал, баримт бичгийн шинжилгээ, статистик мэдээллийн анализ, ажиглалт, анкет, ярилцлага, тохиолдлын судалгаа зэрэг аргыг уялдуулан хэрэглэснээр судалгааны дүнгийн найдвартай байдлыг хангахыг зорьсон. Нэн түрүүнд Монгол Улсын хууль тогтоомж, бодлогын баримт бичиг, өмнөх судалгааны тайлангуудыг шинжилж, гадаад орнуудын ан агнуурын аялал жуулчлалын туршлагыг харьцуулан судлав. Мөн агнуурын ач холбогдол бүхий гол ан амьтдын тархац, популяцийн өөрчлөлт, жил бүрийн агнуурын квот, гадаад анчдын тоо, орлогын мэдээллийг холбогдох статистик эх сурвалжуудаас цуглуулж боловсруулсан.

Судалгааны чухал хэсэг нь экспертүүдийн санал асуулга байв. Нийт 21 эксперт (7 тур оператор, 7 төрийн байгууллагын төлөөлөл, 7 орон нутгийн төлөөлөл) оролцуулж, хагас бүтэцлэлт асуулгаар судалгаа хийсэн. Асуулгын 1-р хэсэгт ан агнуурын аялал жуулчлалын хөгжилд нөлөөлөх 10 хүчин зүйлийн талаар Монгол дахь өнөөгийн нөхцөлийг экспертүүд 1–5 оноогоор үнэлсэн; 2-р хэсэгт ирээдүйн хөгжлийн боломжийг илтгэх 6 үзүүлэлтийг мөн 5 онооны шалгуураар үнэлсэн; 3-р хэсэгт салбарыг хөгжүүлэх талаарх 4 нээлттэй асуулт багтаж, оролцогчид өөрсдийн санаа, санал, үнэлгээг чөлөөтэй бичсэн болно. Асуулгын үр дүнг SPSS программ ашиглан

боловсруулж, гурван бүлгийн үнэлгээг харьцуулсан ба чанарын мэдээлэлд агуулгын шинжилгээ хийв. Мөн судалгааны үр дүнг нэгтгэн дүгнэхдээ салбарын **SWOT** шинжилгээ (давуу тал, сул тал, боломж, аюул) хийж, хөгжлийн төлөвийг системтэй үнэлсэн болно. Энэхүү холимог аргачлал нь судалгааны зорилгод нийцсэн өргөн хүрээний мэдээлэл цуглуулах боломжийг бүрдүүлж, шинжилгээний дүнгээр бодлогын шийдэл боловсруулах үндэс болсон.

ЭКСПЕРТҮҮДИЙН СУДАЛГААНЫ ҮР ДҮН

Монгол Улсад ан агнуурын аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх боломжийн талаар 21 экспертээс судалгаа авч, үр дүнг нь (1) тур оператор, (2) төрийн байгууллагын төлөөлөгч, (3) орон нутгийн төлөөлөгч гэсэн ангиллаар шинжиллээ. Судалгааны асуулга дараах хэсгүүдээс бүрдэв:

Хэсэг 1: Ан агнуурын аялал жуулчлалын хөгжлийн нөхцөл, орчинтой холбоотой 10 хүчин зүйл – эдгээрийг оролцогчид одоогийн байдлыг 1–5 оноогоор үнэлсэн.

Хэсэг 2: Ан агнуурын аялал жуулчлалын хөгжлийн боломжийн 6 үзүүлэлт – ирээдүйн хөгжлийн боломжийг 1–5 оноогоор үнэлсэн.

Хэсэг 3: Салбарын хөгжлийг дэмжих талаар 4 нээлттэй асуулт – оролцогчид өөрсдийн санаа, санал, үнэлгээг чөлөөтэй бичсэн.

Ан агнуурын аялал жуулчлалын хөгжлийн нөхцөл, орчинтой холбоотой асуумжийн үр дүн

Экспертүүд ан агнуурын аялал жуулчлалын хөгжилд нөлөөлөх 10 чухал хүчин зүйлд үнэлгээ өгсөн бөгөөд Хүснэгт 1-д эдгээр чиглэлийн бүлэг тус бүрийн дундаж оноо (1 = маш муу, 5 = маш сайн) харагдаж байна. Үнэлгээ нь тухайн чиглэлээр Монгол Улсын одоогийн нөхцөл байдлыг хэр тохиромжтой, хангалттай гэж үзэж буйг илтгэнэ.

Хүснэгт 1. Ан агнуурын аялал жуулчлалын хөгжлийн нөхцөлүүдийн үнэлгээ (дундаж оноо, 1–5) бүлэг тус бүрээр

№	Үнэлгээний чиглэл	Тур оператор	Төрийн төлөөлөгч	Орон нутгийн төлөөлөгч
1.	Хууль, эрхзүйн орчин (салбарын зохицуулалт, бодлого)	2.3	4.0	2.5
2.	Дэд бүтэц (зам тээвэр, холбоо, бааз байгууламж)	1.8	2.2	1.9
3.	Байгаль орчны менежмент (ан амьтдын хамгаалал, ашиглалт)	3.0	3.5	2.8
4.	Зах зээлийн эрэлт ба сурталчилгаа (олон улсын эрэлт, маркетинг)	2.5	3.0	2.2
5.	Орон нутгийн оролцоо, дэмжлэг (нутгийн иргэдийн оролцоо)	2.7	3.2	1.5
6.	Аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүний чанар (агнуурын аяллын үйлчилгээний түвшин)	3.8	3.0	3.3
7.	Ан амьтдын нөөц, популяци (трофей ангийн амьтдын тархац, тоо толгой)	4.3	4.5	4.0

8.	Аюулгүй байдал, эрсдлийн менежмент (аюул, ослоос сэргийлэлт)	3.0	2.5	2.3
9.	Санхүүжилт, хөрөнгө оруулалт (салбарт чиглэсэн хөрөнгө, санхүүгийн эх үүсвэр)	2.0	2.0	1.7
10.	Мэргэжлийн боловсон хүчин, үйлчилгээ (тур оператор, хөтөч, үйлчилгээний чадвар)	2.8	3.0	2.4

Тайлбар: Дундаж оноог 7 оролцогчийн өгсөн үнэлгээний дунджаар тооцсон.

Хүснэгт 1-д үзүүлсэнчлэн, гурван бүлгийн үнэлгээ зарим чиглэл дээр огцом ялгаатай байгааг анзаарах боломжтой. **Төрийн байгууллагын төлөөлөгчид** нийт дүнгээр харьцангуй өөдрөг үнэлгээ өгөх хандлагатай байв. Тухайлбал, **хууль, эрхзүйн орчин** (1-р хүчин зүйл) төрийн талынхан 4.0 гэж үнэлсэн нь бусад хоёр бүлгийнхээс (2.3–2.5) хавьгүй өндөр байна. Энэ нь салбарын одоогийн хууль, бодлогын зохицуулалтыг төрийн мэргэжилтнүүд боломжийн гэж харж буйг илтгэх бол тур операторууд болон орон нутгийнхан уг чиглэлд сул тал байгааг онцолсон (буюу журмын төвөгшил, орон нутагт чиглэсэн бодлого дутмаг гэж үзсэн байж болох юм). Үүнтэй төстэйгөөр, **байгаль орчны менежмент** (3-р хүчин зүйл) болон **орон нутгийн оролцоо** (5-р хүчин зүйл)-г төрийн төлөөлөл харьцангуй өндөр үнэлсэн нь (дундаж 3.5, 3.2) төр засаг зарим арга хэмжээг авч хэрэгжүүлж байгаагаа онцолж буй дохио бол, орон нутгийнхан оролцооны түвшинг маш доогуур (1.5) үнэлсэн нь одоогоор нутгийн иргэдийн оролцоо тун хангалтгүй гэж үзэж буйг харууллаа. Энэ дүн нь Монголын трофей ан агнуурын уламжилалт тогтолцоонд орон нутагт чиглэсэн үр өгөөж бага байсаар ирсэнтэй дүйцэж байна.

Нөгөө талаас, тур операторын бүлэг салбарын зарим хүчин зүйлийг бага оноогоор дүгнэсэн нь ажиглагдав. Жишээлбэл, дэд бүтэц (2-р хүчин зүйл) болон санхүүжилт, хөрөнгө оруулалт (9-р хүчин зүйл)-ыг тур операторууд хамгийн доогуур дүнтэй (1.8–2.0) үнэлжээ. Ингэснээр тэд холын нутгийн агнуурын бүс нутгийн зам харилцаа, бааз суурь дутмаг, мөн салбарт чиглэсэн хөрөнгө оруулалт хомс байгааг онцлон тэмдэглэсэн байна. Үүнийг орон нутгийн төлөөлөгчид ч мөн адил доогуур үнэлж (1.9 болон 1.7) дэмжлээ. Ялангуяа санхүүжилт, хөрөнгө оруулалтын хангалтгүй байдал нь бүх бүлгийн хувьд хамгийн сул үнэлгээтэй хүчин зүйл болж, салбарын хөгжлийг хязгаарлагч гол хүчин зүйлсийн нэг гэдгийг нотлов.

Харин “ан амьтдын нөөц, популяци” буюу Монголын агнуурын үнэ цэнэтэй зэрлэг амьтдын байдал (7-р хүчин зүйл) гурван бүлгийн аль алинд нь хамгийн өндөр үнэлгээтэй чиглэл болсон байна. Тур операторууд 4.3, төрийн төлөөлөгчид 4.5, орон нутгийнхан 4.0 гэж тус тус үнэлсэн нь Монгол орны өвөрмөц ан амьтдын нөөц, биологийн олон янз байдал нь агнуурын аялал жуулчлал хөгжих суурь давуу тал гэж нийтээрээ зөвшөөрч буйг харууллаа. Монгол Улсын хувьд үнэхээр ч “нэн ховор амьтан, онгон байгаль зэрэг дахин давтагдашгүй байгалийн онцлог нь тус улсын аялал жуулчлалын хамгийн том хөрөнгө” хэмээн дотоод, гадаадын шинжээчид үздэгтэй энэ дүн нийцэж байна.

Өөрөөр хэлбэл, талуудын үзэл бодлоор Монголын өвөрмөц ан амьтад, өргөн уудам нутгийн онгон байгаль нь агнуурын аялал жуулчлалын хөгжлийг тэтгэх суурь боломж юм.

Ан агнуурын аялал жуулчлалын хөгжлийн боломжийн 6 үзүүлэлт – ирээдүйн хөгжлийн боломж асуумжийн үр дүн

Судалгаанд оролцогчид Монголд агнуурын аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх ирээдүйн боломжийг тодорхойлох зорилгоор дараах **6 үзүүлэлтээр хөгжлийн бололцоог** үнэлсэн. Эдгээр үнэлгээ нь тухайн чиглэлээр цаашид ахиц гаргах, үр ашиг хүртэх магадлал, чадавхийг 1–5 оноогоор хэмжсэн дүн юм.

Хүснэгт 2. Ан агнуурын аялал жуулчлалын хөгжлийн боломжийн үнэлгээ (дундаж оноо)

№	Хөгжлийн боломжийн чиглэл	Тур оператор	Төрийн төлөөлөгч	Орон нутгийн төлөөлөгч
1.	Дэд бүтцийг сайжруулах боломж (зам, нисэх буудал, бааз)	3.5	3.7	3.0
2.	Бодлого, зохицуулалтыг төгөлдөржүүлэх боломж (хууль, квотын шинэчлэл)	4.0	4.2	3.3
3.	Зах зээлийг тэлэх, маркетингийн боломж (гадаад зах зээлд нэвтрэх)	4.5	4.0	3.5
4.	Орон нутгийн оролцоог нэмэгдүүлэх боломж (нутгийн иргэдийг татан оролцуулах)	4.0	4.0	4.5
5.	Байгаль хамгаалал, тогтвортой хэрэглээг хангах боломж (агнуурыг байгаль хамгаалалтай уялдуулах)	3.8	4.3	4.0
6.	Хөрөнгө оруулалт, түншлэлийн боломж (хувийн хэвшил, гадаад түншүүдийн оролцоо)	3.8	4.0	2.8

Хүснэгт 2-т агнуурын аялал жуулчлалыг дэмжих стратегийн гол чиглэлүүдийн ирээдүйн боломжит өсөлтийн үнэлгээ харагдаж байна.

Эдгээр дүнг харгалзан, гол ажиглалтуудыг дурдвал:

1. Зах зээлийг тэлэх, маркетингийн боломж (3-р үзүүлэлт) – Тур операторууд энэ чиглэлд хамгийн өндөр үнэлгээ (4.5) өгсөн нь ажиглагдав. Тэдний үзэж буйгаар Монгол Улс өөрийн өвөрмөц ан амьтад, адал явдалт аялал жуулчлалын брендээрээ олон улсын тусгай сонирхолтой жуулчдыг татах асар их нөөц бололцоотой гэж итгэж байна. Тухайлбал, дэлхийн анчдын зах зээлд Монголын *цагаан зээр, аргаль хонь, янгир ямаа* зэрэг төрөл зүйлс маш өндөр үнэ цэнэтэй, ховор туршлага санал болгож чадна. Иймээс хувийн хэвшлийнхэн цаашид сурталчилгаа, маркетингийг эрчимжүүлснээр зах зээл тэлэх бүрэн боломжтой хэмээн онцолж байна. Төрийн төлөөлөгчид ч энэ чиглэлийг өөдрөгөөр харж (4.0) байгаа бол орон нутгийнхан харьцангуй бага оноо (3.5) өгсөн нь гадаад зах зээл, маркетингийн боломжийн талаар мэдээлэл дутмаг, эсвэл шууд өөрсдөд нь ирэх өгөөжийг тодорхойгүй гэж үзсэнтэй холбоотой байж болох юм.

2. Орон нутгийн оролцоог нэмэгдүүлэх боломж (4-р үзүүлэлт) – Энэ чиглэлд орон нутгийн бүлэг хамгийн өндөр үнэлгээ өгсөн (4.5) нь онцлууштай. Нутгийн иргэд цаашид зөв бодлого, механизмыг бүрдүүлбэл агнуурын аялал жуулчлалд өөрсдийн оролцоо, ашиг хүртэх боломж маш өндөр гэж найдаж

байгааг харуулж байна. Үнэхээр ч олон улсын туршлагаас үзэхэд трофей ан агнуурыг орон нутгийн хамтын ашиг сонирхолд уялдуулбал, нутгийн иргэдийг зэрлэг амьтдыг хамгаалахад урамшуулан, тогтвортой хөгжлийг дэмжих “нутгийн иргэдэд түшиглэсэн ан агнуурын хөтөлбөр” амжилттай хэрэгжих боломжтойг судлаачид тэмдэглэдэг. Тур операторууд болон төрийн төлөөлөл энэ чиглэлийг ижил түвшинд (4.0) өөдрөгөөр үнэлсэн нь гурван тал бүхэнд “community-based” буюу орон нутгийн иргэдэд тулгуурласан агнуурын аялал хөгжих нь хамгийн зөв гарц гэсэн ойлголт бүрдсэнийг харууллаа.

3. Бодлого, зохицуулалтыг сайжруулах боломж (2-р үзүүлэлт) – Төрийн төлөөлөгчид уг чиглэлд хамгийн өндөр үнэлгээ өгч (4.2) цаашид хууль эрхзүйн орчныг боловсронгуй болгох, тухайлбал ангийн агнуурын зөвшөөрөл, төлбөрийн системийг сайжруулах, ашиг орлогын хуваарилалтыг шударга болгох зэргээр нэлээд ахиц гаргах боломжтой гэж үзсэн байна. Тур операторууд ч энэ чиглэлийг өөдрөгөөр үнэлж (4.0), хууль, дүрэм журмыг илүү үр ашигтай, ойлгомжтой болгосноор хувийн хэвшлийн үйл ажиллагаа хөнгөвчлөгдөх, хариуцлагатай агнуурыг төлөвшүүлэх боломжтой хэмээн харж буйгаа илэрхийлжээ. Харин орон нутгийнхан арай бага (3.3) оноо өгсөн нь бодлогын өөрчлөлтүүд орон нутагт бодит үр өгөөж авчрах эсэхэд бага зэрэг эргэлзэж буйн илрэл байж болох юм.

4. Байгаль хамгаалал, тогтвортой хэрэглээний боломж (5-р үзүүлэлт) – Төрийн төлөөлөгчид энэхүү чиглэлд дээд өндөр оноо (4.3) өгсөн нь засгийн газар трофей ан агнуурыг зөв зохистой менежментээр байгаль хамгаалалтай уялдуулж, тогтвортой ашиглалт бий болгох талаар өндөр хүлээлтэй байгааг харуулна. Орлоцогчид нийтээрээ (бүх бүлэг 3.8–4.3) энэ чиглэлийг өөдрөгөөр үнэлсэн нь зүй ёсны хэрэг бөгөөд агнуурын аялал жуулчлал нь зөв менежменттэй байвал орлогоороо дамжуулан зэрлэг амьтдыг хамгаалах ажилд хувь нэмэр оруулах бүрэн боломжтой гэдгийг санал нэгтэй хүлээн зөвшөөрч байна. Тухайлбал, агнуурын тусгай зөвшөөрлийн төлбөрийг орон нутгийн хамгаалалтын арга хэмжээнд зарцуулж, хууль бус ан агналтай тэмцэхэд ашиглавал агнуурын аялал нь байгаль хамгааллын санхүүжилтийн нэг эх үүсвэр болж чадна гэж үзэж байна.

5. Дэд бүтэц сайжруулах боломж (1-р үзүүлэлт) – Энэ чиглэл харьцангуй бага оноотой (3.0–3.7) үнэлэгдсэн ч бүх бүлгийн хувьд боломжийн түвшинд байна. Тур оператор болон төрийн төлөөлөгчид 3.5–3.7 гэж үнэлсэн нь тодорхой нөхцөлд хөрөнгө оруулалт хийж, зам харилцаа, нисэх онгоцны буудал, анчдын баазуудыг хөгжүүлэх боломжтой гэж үзэж байгаа хэрэг. Гэхдээ орон нутгийнхан дэд бүтцийг сайжруулах магадлалд 3.0 буюу хамгийн доогуур үнэлгээ өгсөн нь өөрсдийн нутагт бодит дэд бүтцийн хөрөнгө оруулалт хүрэх эсэхэд эргэлзэж буйг илтгэнэ. Ерөнхийдөө энэхүү чиглэлд

ахиц гаргах нь зөвхөн салбар доторх хүчин зүйл биш, үндэсний хэмжээний хөрөнгө оруулалт, бүс нутгийн хөгжилтэй уялдах учир тодорхой бэрхшээлтэй ч, хэрэв уул уурхай, дэд бүтцийн төсөлтэй хослуулан шийдвэл сайжруулах боломжтой гэж дүгнэж болно.

6. Хөрөнгө оруулалт, түншлэлийн боломж (6-р үзүүлэлт) – Тур оператор (3.8) болон төрийн тал (4.0) уг чиглэлд харьцангуй өөдрөг хандаж, олон улсын анчны клубууд, хөрөнгө оруулагчдыг татах, төр-хувийн хэвшлийн түншлэл байгуулах замаар санхүүжилтийн орчныг сайжруулах боломж байгааг дурдсан. Гэвч орон нутгийнхан энэ чиглэлд тун багаар (2.8) үнэлгээ өгчээ. Энэ нь гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалт орон нутагт ирж, бодитоор хүртээнэ гэдэгт эргэлзэж, өнөөгийн нөхцөлд ашиг орлого төвлөрөлтэй хэвээр үлдэх вий гэсэн болгоомжлол байгаагийн илэрхийлэл гэж хэлж болно. Тодруулбал, олон жилийн турш трофей ан агнуурын орлого төв засаг, зуучлагч компаниудаар хуваарилагдаад нутгийн иргэдэд хүрдэггүй байдал давтагдахгүй гэх баталгаа сул гэж тэд үзэж буй хэрэг юм.

Хөгжлийн боломжийн үнэлгээнээс хамгийн өндөр магадлалтай, үр ашигтай гэж үзсэн үзүүлэлтүүд нь гадаад зах зээлийг тэлэх, орон нутгийн иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлэх, байгаль хамгааллыг бэхжүүлэх байлаа. Ялангуяа “нутгийн иргэдэд түшиглэсэн, тогтвортой агнуурын менежмент” бол гурван талын хувьд адил санал нийлж буй стратегийн чиглэл юм. Харин хамгийн тодорхойгүй, сул боломжтой гэж үзсэн чиглэл нь санхүүгийн хөрөнгө оруулалт, түншлэл байв. Энэ нь цаашид гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалт, хамтын ажиллагааг бодлогоор дэмжихгүй бол хөрөнгө санхүүгийн дутагдал нь салбарын хөгжлийг сааруулсаар байх эрсдэлтэйг харуулж байна.

Салбарын хөгжлийг дэмжих асуумжийн үр дүн

Экспертүүдийн нээлттэй асуултад өгсөн хариултад нийтлэг хөндөгдсөн дараах үндсэн сэдвүүд илэрч, бүлгүүд хооронд ялгаа ажиглагдсан:

1. Хууль эрх зүйн шинэчлэл: Оролцогчид тусгай зөвшөөрлийн тогтолцоог ил тод, шударга болгох, ангийн төлбөр, татварын орлогыг орон нутаг, байгаль хамгаалалд чиглүүлэх эрх зүйн зохицуулалт шаардлагатайг онцолсон. Тур операторууд “нэг цэгийн үйлчилгээ” нэвтрүүлэх хэрэгцээг дурдав.

2. Дэд бүтцийн хөрөнгө оруулалт: Агнуурын бүсийн зам, тээвэр, баазын хүртээмж муу байгааг бүх бүлэг хөндсөн. Алслагдсан бүс рүү нэвтрэх тээврийн хэрэгсэл, зочин хүлээн авах дэд бүтцийн нөхцөлийг сайжруулах санал давамгайлсан.

3. Маркетинг ба олон улсын хамтын ажиллагаа: Монголын ан агнуурын аяллыг олон улсын зах зээлд сурталчлах шаардлага тулгамдаж буйг экспертүүд санал нэгтгэйгээр онцлов. Барууны трофей анчдад чиглэсэн

сурталчилгаа, хамтын ажиллагааг өргөжүүлэх, туршлага солилцох хэрэгцээтэйг дурдсан.

1. Орон нутгийн оролцоо, үр өгөөж: Аяллын орлогоос орон нутгийн иргэд үр ашиг хүртэх механизм дутагдалтай байгааг бүх бүлэг дурдсан. Иргэдийг хөтөч, туслах ажилтнаар ажиллуулах, орон нутгийн үйлчилгээний гэрээт оролцоог дэмжих санаачилгууд олонтаа дурдагдсан.

2. Байгаль хамгаалал ба тогтвортой менежмент: Ан агнуур нь зөв менежменттэй байвал байгаль хамгаалалд дэмжлэг үзүүлэх боломжтой гэж үзсэн. Квот тогтоолтыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй байлгах, хууль бус агнууртай тэмцэх, орлогын тодорхой хувийг хамгаалалтад зориулж байхын чухлыг онцолсон.

3. Хүний нөөц, чадавх: Анчны хөтөч, менежерийн мэргэжлийн чадавх дутмаг байгааг экспертүүд хөндөж, төр болон хувийн хэвшлийн түвшинд сургалт, чадавх бэхжүүлэх хөтөлбөр хэрэгтэйг онцолсон.

Оролцогч тус бүрийн онцлог байр суурь:

1. *Тур операторууд* үйлчилгээний чанар, стандарт, маркетинг, менежментийн уялдааг түлхүү хөндсөн.

2. *Төрийн төлөөлөгчид* агнуурын аяллыг үндэсний бодлогод тусгах, салбарын зохицуулалт, хамтын ажиллагааг өргөжүүлэх санал гаргасан.

3. *Орон нутгийнхан* ёс заншил, соёлын хүчин зүйл, зэрлэг амьтан ажиглах зэрэг агнуураас өөр хэлбэрийн аялал хөгжүүлэх санаачилгыг дэвшүүлсэн.

ДҮГНЭЛТ

Судалгааны үр дүнгээс үзэхэд Монгол Улсад ан агнуурын аялал жуулчлалыг хөгжүүлэхэд суурь давуу тал болон ноцтой сул талууд аль аль нь оршиж байна. Нэгд, Монгол орны хосгүй онгон байгаль, ховор амьтдын нөөц нь уг төрлийн аялал жуулчлалын үндсэн суурь болж, оролцогч талууд энэ давуу тал дээр санал нэгтэй байна. Хоёрт, салбарын одоогийн нөхцөл байдлыг авч үзэхэд дэд бүтэц, санхүүжилт, хууль эрхзүйн зохицуулалт, орон нутгийн оролцоо зэрэг олон чиглэлд сулхан, хөгжөөгүй байгаа нь нийтлэг үнэлгээнээс тодорхой харагдлаа. Оролцогчид салбарын хөгжлийн гол зорилго нь эдгээр сул талуудыг арилган, давуу талаа зөв ашиглах явдал гэдэг дээр санал нэгдсэн. Мөн цаашид зохистой бодлого хэрэгжүүлбэл хөгжлийн боломж өндөр гэж олонхи нь үзэж байна – тухайлбал зах зээлээ тэлж, нутгийн иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлж, агнуурыг байгаль хамгаалалтай уялдуулбал тогтвортой хөгжилд хүрч болно гэсэн өөдрөг төлөв харагдаж байна.

САНАЛ, ЗӨВЛӨМЖ

Судалгааны дүн шинжилгээнд тулгуурлан, экспертүүдийн гаргасан санаа, саналд үндэслэн дараах бодлогын чиглэлүүдийг дэвшүүлж байна. Эдгээр нь салбарын хөгжлийг эрчимжүүлэх зорилгоор төр, хувийн хэвшил, орон нутгийн хамтын үйл ажиллагаанд түшиглэсэн цогц арга хэмжээнүүд юм:

1. Хууль, эрхзүйн орчны шинэчлэл: Агнуурын аялал жуулчлалын тусгай зөвшөөрөл, төлбөр хураамж, орлогын дахин хуваарилалтын талаарх хууль тогтоомжийг шинэчилж, ил тод, шударга болгох. Тухайлбал, “Ан агнуурын аялал жуулчлалын тухай” тусгайлсан журам, дүрэм боловсруулан баталж, агнуурын бүс нутгийн менежментийг тодорхой болгох шаардлагатай. Шинэчлэл нь орон нутгийн иргэд, хамгааллын сан руу орлого шилжүүлэх квот тогтоох, хууль бус агнуурын торгуулийг нэмэх, орон нутагт хяналтын эрх олгох зэрэг агуулгыг хамрах ёстой. Энэ нь олон улсын сайн туршлагад нийцсэн, орон нутгийн иргэдийн эрх ашгийг хамгаалсан эрхзүйн суурь бүрдүүлэх алхам болно.

2. Дэд бүтэц, логистикийн хөрөнгө оруулалт: Алслагдсан агнуурын бүс нутагт хүрэх гол зам, нисэх буудал, жуулчны баазын тодорхой төслүүдийг улс орны дэд бүтцийн хөгжлийн төлөвлөгөөнд тусган, үе шаттай хэрэгжүүлэх нь зүйтэй. Төрөөс зарим стратегийн зам засвар, жижиг нисэх буудлыг сайжруулахад хөрөнгө гаргахын зэрэгцээ хувийн хэвшлийн бааз, кемп байгуулах хөрөнгө оруулалтыг татах урамшуулал (татварын хөнгөлөлт, зээлийн хөтөлбөр гэх мэт) хэрэгжүүлэх хэрэгтэй. Дэд бүтэц сайжирснаар аяллын аюулгүй байдал дээшилж, үйл ажиллагааны зардал буурч, илүү олон жуулчин хүлээн авах нөхцөл бүрдэх тул төр-хувийн хэвшил хамтран энэ салбарт хөрөнгө оруулах нь үр ашигтай.

3. Маркетинг, олон улсын хамтын ажиллагааг эрчимжүүлэх: Монгол Улсын аялал жуулчлалын сурталчилгаанд ан агнуур, адал явдалт аяллыг онцгойлон тусгаж, зорилтот зах зээлд чиглэсэн маркетингийн стратеги хэрэгжүүлэх шаардлагатай. Үүнд жил бүрийн олон улсын анчдын үзэсгэлэн, уулзалтуудад (жишээлбэл, Safari Club International, Dallas Safari Club гэх мэт) Монголын төлөөлөгчдийг оролцуулж, тусгай сонирхлын аяллын агентлагуудтай идэвхтэй ажиллах, цахим мэдээлэл сурталчилгааг нэмэгдүүлэх багтана. Мөн олон улсын тур оператор, анчдын холбоодтой түншлэл үүсгэж, хамтарсан бүтээгдэхүүн (package) хөгжүүлэх нь үр дүнтэй. Тухайлбал, дэлхийн нэр хүндтэй трофей анчид Монголд ирж агнасан туршлагаа түгээх, тэдний видеог ашиглах, ингэснээр Монголын брендийг өсгөх боломжтой.

4. Орон нутгийн хамтын менежмент, үр ашиг хүртэх механизмыг бүрдүүлэх: Судалгаанд оролцогчдын хамгийн их санал нэгдсэн асуудал бол нутгийн иргэдэд бодит ашиг хүргэх явдал байлаа. Иймд бодлогоор нутгийн иргэдэд түшиглэсэн менежментийн загвар нэвтрүүлэх нь зүйтэй. Тухайлбал,

зарим агнуурын бүсийг нутгийн иргэдийн нөхөрлөл, сумын ОНХА (орон нутгийн хөгжлийн анги) зэрэгт гэрээгээр хариуцуулж, тэндээс олсон орлогын тодорхой хувийг буцаан орон нутагт зарцуулах. Агнуурын төлбөрийн орлогын хуваарилалтыг шинэчлэхдээ, нийт орлогын жишээ нь 30%-ийг тухайн сумын төсөвт, 20%-ийг байгаль хамгааллын санд, үлдсэнийг нь төвлөрүүлэх гэх мэт хувилбарыг судалж хэрэгжүүлэх. Мөн нутгийн иргэдийг гэрээт агнуурын хөтөч, байгаль хамгаалагч, тээвэр үйлчилгээний нийлүүлэгч зэрэг хэлбэрээр идэвхтэй оролцуулахыг урамшуулах хэрэгтэй. Ингэснээр нутгийнхан зэрлэг амьтдаа хамгаалах, хууль бус агнуурыг мэдээлэх сонирхол нь нэмэгдэж, салбарын урт хугацааны тогтвортой байдал хангагдана.

5. Тогтвортой агнуур, байгаль хамгааллыг уялдуулах: Агнуурын аялал жуулчлалын хөгжлийг байгаль хамгааллын зорилготой нягт уялдуулан явуулах нь чухал юм. Үүний тулд шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр ан амьтдын нөөцийг тогтмол судлан, жил бүрийн агнуурын квотыг нарийвчлан тогтоох, хэт агналт гаргахгүй байх хатуу хяналт хэрэгжүүлэх шаардлагатай. Агнуурын орлогын нэг хэсгийг заавал тухайн агнасан зэрлэг амьтны популяцийг хамгаалах үйл ажиллагаанд зарцуулах механизмыг (жишээлбэл, “аргаль хамгаалах сан” гэх мэт) бүрдүүлэх хэрэгтэй. Түүнчлэн, агнуурын бүс нутгуудад хууль бус агнууртай тэмцэх эргүүл, хяналтыг орон нутгийн хамтын оролцоотой сайжруулж, хулгайн ан хийх эрсдэлийг бууруулах нь зайлшгүй юм. Ингэж чадваас зохистой зохицуулалттай трофей ан агнуур нь Монголын ховор амьтдыг хамгаалах санхүүгийн эх үүсвэр болж, байгаль хамгаалалд хувь нэмэр оруулсан аялал жуулчлалын сайн жишээ болох боломжтой.

6. Чадавх бэхжүүлэх, мэргэжилтэн бэлтгэх: Салбарын хүний нөөцийг хөгжүүлэх хүрээнд агнуурын аялал жуулчлалын менежмент, хөтөч тайлбарлагчийн сургалт хэрэгцээтэй байна. Аялал жуулчлал, байгаль ашиглалт, экотуризмийн чиглэлээр их дээд сургууль, Мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төвүүдэд тусгай хөтөлбөр, курс оруулж, залуу боловсон хүчин бэлдэхийг дэмжих нь зүйтэй. Мөн одоо ажиллаж буй тур операторууд, хөтөч нарт сургалт семинар зохион байгуулж, олон улсын шилдэг туршлагаас хуваалцах шаардлагатай. Жишээлбэл, нутгийн анчны клубүүд, нөхөрлөлүүдийн гишүүдийг зориулалтын сургалтад хамруулж, англи хэлний анхан шат, анчны хөтчийн ур чадварт сургах хөтөлбөр хэрэгжүүлэхийг экспертүүд санал болгосон. Төр, салбарын холбоод хамтран ийм чадавх бэхжүүлэх төсөл хөтөлбөрийг эхлүүлэх нь салбарын урт хугацааны хөгжилд хөрөнгө оруулж буй хэлбэр болно.

Дээрх санал болгож буй бодлогын чиглэлүүд нь тус тусдаа хэрэгжсэн ч салбарын хөгжилд хувь нэмэртэй. Гэвч хамгийн гол нь эдгээрийг цогц байдлаар, уялдаа холбоотой хэрэгжүүлэх шаардлагатайг тэмдэглэх нь зүйтэй.

Зөвхөн хууль шинэчилээд орхих бус, түүнд нийцүүлэн хөрөнгө оруулалт, маркетинг, орон нутгийн оролцоо, хамгааллын ажлуудыг зэрэг ахиц гаргах нь чухал. Энэ үйл явцад төрийн байгууллагуудын манлайлал, хувийн хэвшлийн санаачилга, орон нутгийн идэвхтэй оролцоо гурвуулаа нэн шаардлагатай юм. Өөрөөр хэлбэл, гурван талын оролцогчид энэхүү судалгаагаар хөндөгдсөн асуудлуудаар харилцан ойлголцолд хүрч, нэгдсэн бодлого, төлөвлөгөө боловсруулах нь хөгжлийн гол үндэс суурь болохыг экспертүүдийн санал нэгтэй илэрхийллүүд харуулж байна.

Монгол Улсад ан агнуурын аялал жуулчлал нь зөв менежмент, бодлого зохицуулалтын дор хөгжүүлбэл хөдөө орон нутгийн хөгжил, байгаль хамгаалал, аялал жуулчлалын салбарт шинэ боломж авчрах чадамжтай салбар болох нь энэхүү судалгаагаар баталгаажиг байна. Цаашид төрийн бодлого, хувийн хэвшлийн үйл ажиллагаа, нутгийн хамтын ажиллагааг зөв хослуулснаар Монголын агнуурын аялал жуулчлал хариуцлагатай, үр ашигтай, тогтвортой хөгжлийн загвар болж хөгжих боломжтой бөгөөд энэ зорилгод хүрэх эхлэл алхмуудыг шуурхай, шийдэмгий хэрэгжүүлэхийг энэхүү судалгааны үр дүн бүх оролцогч талд сануулж байна.

НОМ ЗҮЙ

I. Монгол эх сурвалжууд:

1. Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам. (2020). *Агнуурын бүсийн нөөцийн үнэлгээний тайлан*. Улаанбаатар: БОАЖЯ.
2. Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам. (2023). *Монгол Улсын аялал жуулчлалын статистикийн эмхэтгэл-2023*. Улаанбаатар: БОАЖЯ.
3. Монгол Улсын Их Хурал. (2012). *Ан агнуурын тухай хууль*. Улаанбаатар: ХЗДХЯ. Монгол Улсын Их Хурал. (2023). *Аялал жуулчлалын тухай хууль (Шинэчилсэн найруулга)*. Улаанбаатар: ХЗДХЯ.
4. Батжаргал, Ж. (2022). *Монгол Улсад ан агнуурын аялал жуулчлал хөгжүүлэх боломжийн судалгаа [Магистрын дипломын ажил, Монгол их сургууль]*.

II. Гадаад эх сурвалжууд:

5. Booth, V. R., & Chardonnet, P. (2015). *Trophy hunting in Sub-Saharan Africa: Economic scale and conservation significance*. *International Council for Game and Wildlife Conservation (CIC)*. <https://cic-wildlife.org>
6. IUCN. (2016). *Guiding principles on trophy hunting for conservation*. *International Union for Conservation of Nature*. <https://www.iucn.org>
7. Lindsey, P. A., Roulet, P. A., & Romañach, S. S. (2007). *Economic and conservation significance of the trophy hunting industry in sub-Saharan Africa*. *Biological Conservation*, 134(4), 455–469. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2006.09.005>
8. UNWTO. (2021). *Tourism and rural development: Best practices in special-interest tourism*. *United Nations World Tourism Organization*. <https://www.unwto.org>